

УДК 343.222 (477)

Р.Л. Максимович
М.З. Вовк

ПОНЯТТЯ ВІКУ СУБ'ЄКТА ЗЛОЧИНУ

Проаналізовано висловлені в кримінально-правовій літературі точки зору щодо визначення поняття "вік суб'єкта злочину". На основі дослідження різних наукових поглядів запропоновано власне бачення розуміння цього поняття.

Ключові слова: *вік, суб'єкт злочину, кримінальна відповідальність.*

Проанализированы выраженные в криминально-правовой литературе точки зрения относительно определения понятия "век субъекта преступления". На основе исследования разных научных взглядов предложено собственное виденье понимания этого понятия.

Ключевые слова: *возраст, субъект преступления, криминальная ответственность.*

Different points of view expressed in the criminal-legal literature on the definition of the concept "age of crime committer" are analyzed. The author's understanding of this concept is suggested on the basis of the researches of various scientific opinions.

Key words: *age, crime committer, criminal liability.*

Дослідження питання віку, з досягненням якого особа підлягає кримінальній відповідальності (в подальшому вживатимемо поняття "вік суб'єкта злочину", доцільність використання якого в науковому обігу обґрунтовано одним із співавторів цієї статті [1, с. 88-91]), надзвичайно важливе. У доктрині кримінального права воно може сприяти зменшенню існуючих суперечок, а на практиці – прийняттю законного рішення при розслідуванні кримінальної справи, адже однією з головних цілей діяльності науковців є полегшення роботи для працівників правоохоронних і судових органів.

Питання, що пов'язані з віком суб'єкта злочину досліджували такі науковці, як: А.А. Байбарін, Л.В. Борових, В.М. Бурдін, Т.О. Гончар, В.К. Грищук, В.В. Квак, А.П. Козлов, Р.І. Міхеев, О.Є. Сапожнікова та інші. Однак на сьогодні дискусійним і таким, що потребує подальшого наукового аналізу залишається поняття віку суб'єкта злочину, тому дослідження цього поняття, визначення його змісту і обсягу є метою цієї статті.

У теорії кримінального права загальновизнаним на сьогодні є те, що досягнення встановленого законом віку є однією з обов'язкових

ознак суб'єкта складу злочину, а також однією з необхідних умов притягнення особи до кримінальної відповідальності. Однак у кримінально-правовій науці існувала і інша точка зору. Так, А.Н. Трайнін вважав, що вік як ознака суб'єкта злочину не може відноситись до ознак складу злочину, оскільки він виступає умовою настання кримінальної відповідальності за межами складу злочину [2, с. 75-76, 191]. Така позиція зазнала обґрунтованої критики і не отримала широкого визнання серед теоретиків кримінального права.

Чинний Кримінальний кодекс України (далі – КК України) не містить норми, що визначає поняття "вік суб'єкта злочину", а лише вказує на вік, з досягненням якого, у разі вчинення злочину, особа підлягає кримінальній відповідальності, тобто може бути суб'єктом злочину. Тим самим, законодавець визначає вік суб'єкта злочину через кількісну ознаку.

З постанови Пленуму Верховного Суду України від 16 квітня 2004 року №5 "Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх" в частині вирішення проблеми кримінальної відповідальності особи, про яку немає точних відомостей щодо її віку, на думку В.М. Бурдіна, "можна дійти висновку про те, що під час вирішення питання про вік, з якого настає кримінальна відповідальність, до уваги беруть тільки так званий хронологічний вік, оскільки судово-медична експертиза з урахуванням біологічних ознак зможе визначити тільки кількість прожитих людиною років з урахуванням її фізіологічних особливостей розвитку" [3, с. 229]. Водночас, із п.18 постанови Пленуму Верховного Суду України від 15 травня 2006 року №2 "Про практику розгляду судами справ про застосування примусових заходів виховного характеру", на думку цього автора, впливає, що під віком Пленум розуміє не просто кількість прожитих років, які засвідчують її біологічний розвиток, а певний рівень психо-соціального розвитку особи [3, с. 229-230].

Таким чином, Пленум вкладає інший зміст в поняття "вік суб'єкта злочину" ніж законодавець, що є неприпустимим. Поняття повинні використовуватись в правозастосовній практиці лише в тому юридичному значенні, яке їм надав законодавець.

У кримінально-правовій літературі висловлюється слушна пропозиція про те, щоб передбачити в Загальній частині КК України окрему структурну частину під назвою "Визначення основних понять", де навести серед інших і визначення названого поняття [4, с. 158-159]. Це унеможливить неоднозначне його розуміння і застосування. Введен-

ня поняття в діюче кримінальне законодавство можливе тільки після того, коли воно розроблене наукою, тобто визначено його зміст і обсяг.

У кримінально-правовій літературі наводяться різноманітні визначення поняття "вік суб'єкта злочину". Так, В.К. Гришук зазначає, що визначення віку суб'єкта злочину через формальний критерій, тобто як кількість прожитого особою часу, влаштовує правозастосовну практику, оскільки такий підхід простіший для реалізації і гарантує від можливих зловживань. Однак, на думку цього автора, "більш точним є підхід, який полягає у визначенні не формального віку суб'єкта злочину, а фактичного (біологічного) віку, коли особа набуває необхідні інтелектуальні, психофізичні і соціальні якості, які детермінують її можливість усвідомлювати в повній мірі характер своєї поведінки, а також її наслідки" [5, с. 669-670]. О.Є. Сапожнікова вважає, що "вік суб'єкта злочину - це сукупність психолого-фізіологічних ознак людини, які дозволяють їй усвідомлювати суспільно-небезпечний характер вчиненого нею діяння і керувати ним" [4, с. 159]. На думку А.А. Байбаріна, вік суб'єкта злочину - "це кримінально-правова категорія, під якою слід розуміти визначену кримінальним законом кількість прожитих особою років, що має достатньо якісну наповненість та свідчить про здатність особи усвідомлювати суспільну небезпечність своїх дій і керувати ними" [6, с. 18-19].

Наведені дефініції дещо відрізняються за своїм змістом - у них відображені різні ознаки аналізованого поняття та їх кількість. Думається, що причиною таких різнопланових підходів щодо неоднозначного визначення змісту поняття "вік суб'єкта злочину" є відсутність на сьогодні єдиного розуміння поняття віку як кримінально-правової категорії. Зокрема, на нашу думку, висловлені у кримінально-правовій літературі підходи щодо визначення змісту поняття "вік" можна об'єднати в такі три групи: 1) кількісний (хронологічний, паспортний); 2) якісний (змістовний) та 3) кількісно-якісний (кількісно-змістовний).

Представники кількісного (хронологічного, паспортного) підходу під віком, як кримінально-правовою категорією, розуміють кількість прожитих людиною років. Так, Є.Л. Стрельцов вважає, що вік - це визначений за документами юридичний період життя людини, що вимірюється в часі [7, с. 63]. В.М. Бурдін стверджує, що "здебільшого термін "вік" використовують для позначення терміну життя людини. Тож, коли йдеться про вік людини, зазначають про кількість прожитих нею років. Проте з цим пройденим часом можна пов'язувати ба-

гато соціальних, біологічних та інших змін, але від цього суть явища не змінюється – це об'єктивний, незалежний від волі людини критерій розвитку різноманітних суспільних та природних явищ. Цей об'єктивний критерій використовується для того, щоб показати розвиток найрізноманітніших явищ, проте від цього він не набуває їхніх властивостей і не втрачає свого об'єктивного значення" [3, с. 224].

На думку представників якісного (змістовного) підходу, вік потрібно розглядати як психофізичний розвиток особи. Так, М.І. Ковальов зазначає, що "рівень розвитку свідомості, інтелекту і волі, тобто осудність, пов'язаний із віком людини. Проте однаковий вік не свідчить про однаковий рівень розвитку малолітнього, підлітка або юнака. Більше того, інтелектуальний світ кожного підлітка настільки індивідуальний, що його схожість з однолітками може носити загальний характер. Розвиток людини в цьому віці обумовлений, перш за все, індивідуальними біологічними особливостями". Тому цей автор вважає, що "не потрібно в законі наперед встановлювати межі осудності і неосудності підлітка, це питання потрібно вирішувати в кожному випадку індивідуально, шляхом відповідної експертизи" [8, с. 94-95].

У рамках кількісно-якісного (кількісно-змістовного) підходу під віком розуміють як хронологічний проміжок часу, так і психофізичний розвиток особи в межах цього проміжку часу. Так, Л.В. Борових вважає, що кримінально-правове поняття "вік" повинно "визначатись через хронологічне (кількісне) його поняття. Проте, за кількістю прожитих років завжди криється якісна наповнюваність цих періодів, що і дає можливість запропонувати сутнісне визначення категорії "вік" як періоду в розвитку людини, якісно своєрідний ступінь формування особи, що сприймається кримінальним законом і як результат, і як стадію її розвитку" [9, с. 8]. Подібних поглядів дотримується і А.А. Байбарін [6, с. 14]. В.В. Квак зазначає, що "вік як кримінально-правова категорія – це встановлена кримінальним законом кількість часу прожитого особою, а також ступінь її психологічного, фізіологічного і соціального розвитку, що характеризує можливість особи усвідомлювати суспільну небезпеку своїх дій та керувати ними" [10, с. 145]. На думку В.О. Галкіна, "вік – це конкретна, відносно обмежена в часі, ступінь психічного розвитку. Вона характеризується сукупністю закономірних фізіологічних і психічних змін, не пов'язаних з індивідуальними відмінностями, що є загальними для всіх нормальних людей, які розвиваються" [11, с. 33]. Р.І. Міхеев визначає поняття "вік" у широкому та у вузькому розумінні. В широкому розумінні під віком він розуміє

календарний період часу, що пройшов від народження до якого-небудь хронологічного моменту в житті людини, а у вузькому – вказаний період психофізичного стану в житті тієї чи іншої особи, з яким пов'язані як медико-біологічні, соціально-психологічні, так і правові зміни [12, с. 17].

Таким чином, відсутність єдиного розуміння поняття "віку" є причиною різнопланових підходів щодо неоднозначного визначення змісту поняття "вік суб'єкта злочину".

Для того щоб методологічно правильно підійти до визначення поняття "вік суб'єкта злочину", необхідно звернутись до правил формальної логіки. Так, поняття є елементарною логічною формою, що відображає предмет міркування в сукупності його суттєвих ознак. Визначення поняття – це логічна операція, за допомогою якої розкривається його зміст. Зміст поняття утворюють усі ті суттєві, істотні ознаки, які ми пов'язуємо з поняттям, що позначається, предметом [13, с. 53-55], тому для визначення поняття "вік суб'єкта злочину" необхідно встановити саме такі ознаки.

Поняття виражається словом або словосполученням. Оскільки поняття певним чином пов'язане із словом (словосполученням), то його зміст пов'язаний із значенням – важливою логічною характеристикою слова (словосполучення). Значення показує, яка інформація про предмет міститься в слові (словосполученні) [14, с. 21]. Словосполучення "вік суб'єкта злочину" утворене шляхом поєднання загальноновживаного слова "вік" та власне кримінально-правового – "суб'єкт злочину". Отже, для того щоб з'ясувати, які істотні ознаки відображають поняття "вік суб'єкта злочину", потрібно, в-першу чергу, розкрити значення загальноновживаного слова "вік".

У словниках української мови слово "вік" означає: 1) тривалість життя людини, тварини, рослини від часу народження до будь-якого іншого відлічуваного моменту; 2) століття; 3) епоха; 4) надзвичайно довгий час; вічність; 5) надзвичайно довго; завжди [15, с. 341].

Таким чином, у словниках наводиться загальноновживане значення слова "вік". Нас цікавить, звісно, лише вік людини.

Значення словосполучення "вік людини" розкривається в енциклопедіях по-різному. Під віком людини розуміють: тривалість життя, а також певний період в розвитку людини з моменту її народження [16, с. 453]; період часу від народження людини до будь-якого моменту відліку (хронологічний вік людини), а також характеристику певного періоду життя людини, що відображає анатомо-фізіологічний

стан її організму (біологічний вік людини) [17, с. 471]; етап розвитку людини, що характеризується специфічними для неї закономірностями формування організму і особистості з відносно сталими морфологічними і психологічними особливостями [18, с. 269]; рівень соціальних досягнень індивіда (кар'єра, суспільний стан, сімейний статус тощо) порівняно із статистично середнім рівнем людей одного з ним віку (соціальний вік) [19, с. 533].

Таким чином, словосполучення "вік людини" є полісемантичним і вживається в енциклопедіях у таких чотирьох значеннях: 1) хронологічний (календарний) вік людини; 2) біологічний вік людини; 3) психологічний вік людини; 4) соціальний вік людини.

Багатозначність (полісемія) нерідко призводить до змішування понять і до помилок у міркуваннях про розкриття їх змісту в різних науках. Тому слід пам'ятати, що слово має репрезентувати предмет з будь-якими його ознаками, а у поняттях відображаються лише загальні та істотні ознаки, які розкривають його зміст у конкретній галузі людського знання [20, с. 230]. Розглянемо детальніше кожне із значень загальноживаного слова "вік людини", і з'ясуємо чи ознаки, які їх характеризують, можуть відображати зміст поняття "вік суб'єкта злочину".

Хронологічний (календарний) вік людини – це об'єктивний показник, пов'язаний з фізичним перебігом часу, який вимірюється в абсолютних фізичних одиницях часу: роках, місяцях і днях [21]. Можна обчислювати вік і в прожитих годинах, якщо точно знати дату і час народження людини, але для притягнення до кримінальної відповідальності важливим є визначення віку людини в роках [5, с. 669]. Ми не погоджуємося із тими науковцями, які пропонують відмовитися від закріплення у КК України мінімального віку суб'єкта злочину, оскільки "потрібно орієнтуватись на деякий віковий стандарт, а не встановлювати ступінь соціалізації дитини в кожному конкретному випадку" [22, с. 92]. Чітке закріплення в законі віку суб'єкта злочину відповідає принципу законності є важливий фактор прояву гуманізму і соціальної справедливості. Залишення вирішення цього питання на розсуд суду призвело б до свавілля і порушення принципу рівності перед законом. Крім цього, встановлення мінімального віку суб'єкта злочину в законі є однією із вимог, що передбачена ч. 3 ст. 40 Конвенції Організації Об'єднаних Націй про права дитини 1989 р., яку ратифікувала Україна [23]. Регламентацією в КК України

мінімальної вікової ознаки суб'єкта злочину визначається не лише одна з основних умов (передумов) настання відповідальності, але і задається протяжність вікового інтервалу як періоду, що має визначене кримінально-правове значення [24, с. 90]. Якщо вік суб'єкта злочину взагалі не встановлений в законі, то поняття відповідальності стає беззмістовним [6, с. 62].

Біологічний вік людини - це модельне поняття, яке виступає мірою відповідності індивідуального морфофункціонального рівня певній середньостатистичній нормі даної популяції, відображає нерівномірність розвитку, зрілості і старіння різних фізіологічних систем і темпу вікових змін адаптаційних можливостей організму [25, с. 9]. погоджуємось з В.І. Розенком та В.К. Матвійчуком, що він не має самостійного значення у кримінальному праві [26, с. 23].

Соціальний вік людини є показником професійних можливостей і соціальних меж юридичної відповідальності. У кримінально-правовій літературі цей вид віку людини не розглядається, оскільки він поглинається ознаками спеціального суб'єкта злочину [27, с. 39-40].

Під психологічним віком людини у кримінально-правовій літературі розуміють рівень психічного розвитку. Вище було зазначено, що представники кількісно-якісного (кількісно-змістовного) підходу вважають, що рівень психічного розвитку повинен відображати зміст поняття "вік суб'єкта злочину".

Приєднуємось до думки В.М. Бурдіна, який вважає, що не можна виділяти різні види віку залежно від того, про розвиток якого явища він свідчить, по суті додаючи до цього поняття додаткові ознаки тих явищ, критерієм розвитку яких виступає сам вік. На думку вченого, "в цьому випадку відбувається підміна понять, що призводить до неправильного використання термінології. Адже сам вік є критерієм розвитку певних явищ, а не навпаки [3, с. 223]. погоджуємось з А.П. Козловим, який зазначає, що "людина відповідного віку характеризується з двох сторін - за фізичним і психічним розвитком, але ці сторони - немовби надбудова над віком, супроводжують вік, але в ту чи іншу відповідність із віком не вступають, оскільки у кожної особи, яка досягла даного віку, наявний свій індивідуальний фізичний і психічний розвиток". Фізичний і психічний розвиток не входять в зміст поняття "віку суб'єкта злочину", оскільки є індивідуальними і в цілому його не характеризують: фізичний розвиток відображає ступінь акселерації, а психічний - ступінь осудності чи неосудності [28, с. 475]. Крім цього, на нашу думку, можна навести ще й такі аргу-

менти на користь цієї позиції. Під час виведення окремих понять потрібно враховувати також і певні співвідношення, що між ними існують, ігнорування яких призведе до помилок у міркуваннях. Поняття вік, осудність чи неосудність та суб'єкт злочину перебувають у структурних відносинах частин і цілого. Частини одного і того ж поняття не можуть відобразитись однаковими ознаками. Тому, на нашу думку, психологічний вік людини як рівень психічного розвитку, що відображає ступінь осудності чи неосудності, не може охоплюватись поняттям "вік суб'єкта злочину".

Деякі науковці до поняття психологічний вік людини звертаються лише тоді, коли потрібно обґрунтувати "вікову неосудність" [29, с. 27]. Проте поняття "вікова неосудність" не тотожне поняттю "вік суб'єкта злочину". Так, Л.В. Веселова зазначає, що "законодавча конструкція вікова неосудність є нібито симбіозом двох кримінально-правових норм" [30, с. 69], двох понять. Тому відповідно в його зміст входять ті істотні ознаки, які притаманні віку і осудності чи неосудності.

В ході визначення поняття віку суб'єкта злочину важливе значення має встановлення не лише його змісту, але й обсягу. Логічна операція, яка розкриває обсяг поняття називається поділом. Різновидом логічної операції поділу понять є класифікація. Від звичайного поділу вона відрізняється відносно стійким характером, що дозволяє широко застосовувати її в науковій діяльності [14, с. 29]. Класифікація поняття віку суб'єкта злочину спрощує процес пізнання та дозволяє глибше вивчити назване поняття.

Залежно від виду суб'єкта злочину можна виділити:

- 1) вік загального суб'єкта злочину;
- 2) вік спеціального суб'єкта злочину.

Залежно від кількісного критерію можна виділити:

- 1) мінімальний вік суб'єкта злочину;
- 2) максимальний вік суб'єкта злочину.

Таким чином, зважаючи на викладене, можна стверджувати, що в зміст поняття "вік суб'єкта злочину" входять ознаки, що характеризують хронологічний (календарний) вік людини. Підтримано і розвинуто позицію тих науковців, які обґрунтовують, що вік суб'єкта злочину і визначення його поняття мають бути передбачені в КК України. В подальших теоретичних розробках доцільно зосередити увагу на дослідженні вказаних видів віку суб'єкта злочину.

Використана література:

1. Вовк М.З. До питання про поняття "вік суб'єкта злочину" / М.З. Вовк // Кримінальний кодекс України: 10 років очікувань: тези доповідей та повідомлень учасників Міжнародного симпозиуму, 23-24 вересня 2011 р. - Львів: ЛьвДУВС, 2011. - С. 88-91.

2. Трайнин А.Н. Общее учение о составе преступления / А.Н. Трайнин. - М., 1957. - 363 с.

3. Бурдін В.М. Осудність та неосудність (кримінально-правове дослідження): монографія / В.М. Бурдін. - Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2010. - 780 с.

4. Сапожнікова О. Особливості вікового критерію кримінальної відповідальності / О. Сапожнікова // Право України. - 2009. - №7. - С. 158-161.

5. Гришук В.К. Акселерация и ретардация: некоторые проблемы уголовной ответственности в Украине / В.К. Гришук // Вибрані наукові праці. - Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2010. - 824 с.

6. Байбарин А.А. Уголовно-правовая дифференциация возраста: монография / А.А. Байбарин. - М.: Высшая школа, 2009. - 252 с.

7. Уголовный кодекс Украины: научно-практический комментарий / Ств. ред. Е.Л. Стрельцов. - Изд., 4-е, перераб. и доп. - Х.: ООО "Одиссей", 2007. - 871 с.

8. Ковалев М.И. Понятие преступления в советском уголовном праве / М.И. Ковалев. - Свердловск: Изд-во Урал. ун-та, 1987. - 208 с.

9. Боровых Л.В. Проблемы возраста в механизме уголовно-правового регулирования: автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.08 / Л.В. Боровых. - Екатеринбург, 1993. - 19 с.

10. Квак В.В. Поняття віку особи в кримінальному праві / В.В. Квак // Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. - 2011. - Вип.6. - С.143-145.

11. Галкин В.А. Назначение наказания в виде лишения свободы лицам, совершившим насильственные тяжкие и особо тяжкие преступления в несовершеннолетнем возрасте: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.08 / В.А. Галкин. - Саратов, 2005. - 233 с.

12. Михеев Р.И. Проблемы вменяемости, вины и уголовной ответственности (Теория и практика): автореф. дис. ...докт. юрид. наук: 12.00.08 / Р.И. Михеев. - М., 1995. - 70 с.

13. Логіка: Підручник / За заг. ред. проф. В.Д. Титова. - Х.: Право, 2005. - 207 с.

14. Демидов И.В. Логика: Учебное пособие для юридических вузов / Под ред. доктора философских наук, проф. Б.И. Каверина. - М.: Юриспруденция, 2000. - 208 с.

15. Новый глумачний словник української мови: в трьох томах / [укл. В. Яременко, О. Сліпущко]. – II вид. – К.: Аконтіт, 2001. – Т.1: А-К. – 926 с.
16. Українська Радянська Енциклопедія: У 17 т. – К., 1960. – Т.2: Богуслав-Волочиськ. – 575 с.
17. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемчушенко (відп. ред.) та ін. – К.: "Укр. енцикл.", 1998. – Т. 1: А-Г. – 672 с.
18. Большая Советская Энциклопедия: В 30 т. / Гл. ред. А.М. Прохоров. – издание 3-е. – М.: Сов. энцикл., 1971. – Т.5: Вешин-Газли. – 639 с.
19. Енциклопедія сучасної України. – Київ, 2005. – Т.4: В-Вог. – 699 с.
20. Арутюнов В.Х., Мішин В.М., Свінцицький В.М. Філософія: навч. посібн. – К.: КНЕУ, 2008. – 528 с.
21. Подколзин А.А., Крутько В.Н., Донцов В.И. Количественная оценка показателей смертности, старения, продолжительности жизни и биологического возраста. – Профилактика старения. – Вып. 2. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: medi.ru/doc/70.htm
22. Ярмаш Н.Н. К вопросу о признаках действия в поведении лиц, признанных невменяемыми, а также не достигших возраста уголовной ответственности / Н.Н. Ярмаш // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ. – 2006. – Вип. 2. – С.87-93.
23. Конвенція ООН про права дитини від 20 листопада 1989 р. – К.: Сфера, 2002.
24. Андрюхин Н.Г. Дифференциация уголовной ответственности и наказания несовершеннолетних: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.08 / Н.Г. Андрюхин. – М., 2002. – 216 с.
25. Вовканич Л.С. Біологічний вік людини: теоретичний та методичний аспекти / Л.С. Вовканич. – Львів: "СПОЛОМ", 2009. – 92 с.
26. Розенко В.І. Суб'єкт злочину: лекція / В.І. Розенко, В.К. Матвійчук. – К.: Українська академія внутрішніх справ, 1993. – 36 с.
27. Устименко В.В. Специальный субъект преступления / В.В. Устименко. – Х.: Выща шк. Изд-во при ХГУ, 1989. – 104 с.
28. Козлов А.П. Понятие преступления / А.П. Козлов. – СПб.: Издательство "Юридический центр Пресс", 2004. – 819 с.
29. Бабиченко Р.И. Возрастная невменяемость: Уголовно-правовые и криминологические проблемы: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.08 / Р.И. Бабиченко. – Санкт-Петербург, 2004. – 221 с.
30. Веселова Л.В. Ответственность несовершеннолетних с психическими отклонениями: уголовно-правовые и криминологические аспекты: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.08 / Л.В. Веселова. – Волгоград, 2005. – 202 с.